

Azərbaycan milli teatr düşüncəsini canlı proses kimi mənalandıranda onun hər hansı mərhələsini də donmuş halda deyil, məhz həərəkətdə - hər an dəyişməkdə olan fenomen kimi qəbul etmək məqsəd uyğun olar. Çünki milli sənət təfəkkürünün özü son dərəcə dinamik sahədir və burada gedən proseslər bəzən gözə görünməz qatda

formalaşaraq bu və ya digər yaradıcı sahənin materialında özünü büruzə verə bilir. Teatr sənəti isə təbiətə açıq proses olduğundan onun təzahürləri birbaşa ictimai süür və varlıqla bağlıdır, odur ki, teatr prosesi bu parametrlərdən kənarı araşdırılıb dəyərləndirilə bilməz.

Milli teatr prosesi bəzən görünməz, amma möhkəm əlaqələrlə Dünya teatr prosesinə bağlıdır.

"Dünya teatr prosesi" dedikdə biz bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərdən əsasən Qərbi Avropa mədəni məkanını düşünürük və bu məkanda gedən müxtəlif proseslərlə bağlılıqda teatr sənətinin inkişaf istiqamətlərini, yeni məzmun və forma səciyyətlərini dəyərləndirməyə cəhd göstəririk.

Teatrşünaslığımız bu gün dünyaya teatr prosesinə ümumsovet elmi-nəzəri prizmasından deyil, məhz Azərbaycan milli teatr prosesinin tələbləri nöqtəyi-nəzərindən baxmağı öyrənir. Onu da qeyd edək ki, bu nöqtəyi-nəzərin formalaşmasına təkan verən ob-

yektiv səbəblərdən biri və bəlkə də ən ilkin son illərdəki məcburi təcrid olunmağımız oldu. Bu təcrid olunmağımızın görünür ki, hardasa bizə xeyri də deydi: necə

edən mədəni və informasiya blokadasında olmadığımızı bizi özümüzə bir qədər ayıq baxmağa məcbur etdi və teatr biliciləriylə yanaşı teatr sənətçiləri də anladılar ki, Dünya institusional mədəniyyətinin yaradıcı müəssisəsi olan teatr "ayrıca götürülmüş ölkədə" özbaşına inkişaf edib çiçəklənə bilməz.

Yenə də tarixi məcburiyyətin diqtəsiylə Moskvadan

gözümüzü çəkəndə Dünya teatr məkanını daha aydın görmək qabiliyyəti qazandıq. Bunun nəticəsi kimi ilk etirafımız bu oldu: Amerika teatri haqqında təsəvvürümüz belə yoxdur və deməli, faydalanmadan səhəbt gədə bilməz. İkinci etirafımız daha ağırlı oldu: qaradaş Türkiyənin teatr prosesindən xəbərimiz və bu proseslərə marağımız olsa da, o tərəfə bizlərlə daha sıx və daha ciddi əlaqələr yaratmaq maraqlı olmadı...

Qonşu İran İslam Respublikasının inqilabdan sonrakı teatr prosesinin keyfiyyət və fəaliyyət səciyyələri haqqında da, heyf ki, biliklərimiz yox dərəcəsinədir. Eyni mənzərə Yaxın Şərq teatr məkanı ilə münasibətimizdə də müşahidə olunur. Acınacaqlı olsa belə, etiraf etməliyəm ki, "İslam ölkələri teatr prosesi" bizdən ötrü qapalı bir fenomendir.

Həqiqət isə budur ki, postsovet teatr prosesi axarından ayrılıb biz nə ümumtürk, nə İslam mədəni məkanına üzvi şəkildə qoşula bilməmişik.

Qaldı Avropa... İnformasiya

Məryəm Əlizadə,
sənətşünaslıq doktoru, professor

XXI əsr dünya teatr prosesi və Azərbaycan milli teatr sənətinin çağdaş məqsəd və vəzifələri

deyərlər, su bulandı da, duruldu da və biz özümüzə, öz köklərimizə qayıdırdan sonra bu günümüzdə yenidən nəzər saldıq.

İlkin və hələ tam sistemləşdirilməmiş müşahidələrimizdən səmərəli qənaətlərə gəlirik ki, bu da teatrşünaslığın konseptuallaşdırma işinə heç şübhə ki, əsaslı xidmət edə bilər.

90-cı illərin tarixi hadisələrindən sonra gördük ki, yetmiş il ərzində doğrudan da "Sovet teatr məkanı" yaranmışdı, bu məkanın mərkəzi Moskva idi və milli teatrların inkişafı ideoloji idarəetmə ilə yanaşı bədii-estetik bəndlərlə də Rus teatrına bağlı idi. Siyasi, ideoloji, milli aspektlərdə kəskin gedən "ayrılma" bədii-estetik mənada yalnız üst qatdakı problemləri aradan götürdü. Müstəqil respublikalarda teatr prosesinin gedişi və sonra hamının (Baltıqyanı respublikalardan başqa) yenə də vərdiş etdikləri məkanda-mərkəzi məhz Moskvada olan Teatr İttifaqlarının Beynəlxalq Konfederasiyasında birləşməsi buna gözəl dəlidir.

Bununla bərabər xeyli davam

blokadası yarılandıran sonra gördük ki, birləşməyə doğru gedən Qərbdə teatr çoxdan birləşib və artıq vahid "Avropa teatr məkanı" mövcuddur. Onun bir neçə təşkilatından daha fəali olan Avropa Teatr Xadimlərinin İttifaqı teatr prosesinə yaradıcı rəhbərlik etməklə Avropa teatr düşüncəsinə güclü təsir göstərməkdədir. Bizi isə bu İttifaqa nə dəvət edən var, nə də ki, özümüz oraya can atmaqdayıq...

...Çağdaş Azərbaycan milli teatr prosesinin başlıca səciyyəsi sistemin dəyişməsiylə bağlı güclü yenilənmə meyildir. Bu meyli gerçəkləşdirən yeni teatrlarımız, istedadlı rejissor və aktyorlarımız kifayət qədərdir. Teatr prosesində ciddi əngələ çevrilən və artıq dillərə düşən maddi-iqtisadi faktorları isə bir daha tədqiq etməklə yanaşı, ondan az əngəl olmayan bir ayrısı da göstərməliyik, bu da ki, teatrlarımızı üzvi inkişafdan məhrum edən məcburi, zərər düçar olduğumuz əyələtilikdir.

Neçə illərdir ki, gerçəkliyimizin, sət reallığın obyektiv şərtlərini nəzərə alaraq bu problemin həllini sonraya, daha əverişli vaxta və duruma saxlamaqdayıq. Nə dövlətin, nə cəmiyyətin, nə də ki, formalaşmaqda olan kapitalın hələ ki, bu problemin həllinə gücü çatmır deməyə isə mənim dilim gəlmir. Nə qədər çətin olsa da, teatrimızı Dünya teatr prosesinə qoşmaq işini bu gün başlamalıyıq, yoxsa "əldən qalan, əlli il qalar" atalar sözü lap gerçəkləşə bilər...

Azərbaycan milli teatr prosesini canlı hərəkət kimi qavrayanda onun strateji məqsədlərini

aydınlaşdırmalıyıq. Strateji səmt aydın olanda teatr düşüncəsinin milli sənət tərəkürü və ümumi milli düşüncəmizdə yeri və əhəmiyyəti açıqlanır. Bu baxımdan teatr sənətinin artıq mədəniyyətimizin tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edib, deyə bilərik ki, praktiki teatr bir təsisat, müəssisə kimi hər hansı təsirlərə məruz qalaraq gah böhranlı, gah uğurlu çağlarını yaşaya bilər, amma teatrın "ölümü" haqqında fəryadlar əsassız sayılmalıdır: teatr düşüncəsi milli ruhumuza hopmuş fenomendir, ruh isə ölməzdir, əbədidir.

Milli teatr sənətinin strateji istiqamətlərini düşünərkən ilk növbədə inkişafın məhz mədəni şərtlərini düşünməliyik: tarix göstərir ki, milli ruhumuza, mədəniyyətimizə dəyən zərblərin təsiri zəncirvari reaksiya kimi bütün başqa həyat və fəaliyyət sahələrinə siraət edərək bizi üzvi və müstəqil inkişafımızdan sapındırır.

Bu mənada teatr prosesinin strateji məqsədini milli ruh və mədəniyyətin özünəməxsus poetikada canlı təcəssüm etməyində görməliyik. Məhz buna görə teatr düşüncəmizin poetika problemləri bu qədər əhəmiyyət kəsb edir, məhz buna görə bu problemləri taktiki, cari problemlərdən üstün tuturuq, hərçənd ki, onların dialektik bağlılığını zərər qədər şübhə altına qoymuruq (1).

Təbii ki, hər hansı hərəkəti yalnız bizə məlum olan qanunlarla təhlil edib onun istiqamətlərini proqnozlaşdırmaq mümkündür. Atalar deyib ki, "sən saydığını say, gör fələk nə sayır"

və burada böyük və səmərəli hiqmət var: müəyyən iş aparanda sirlə, sehrli, bizə bəlli olmayan amilləri də nəzərə almalıyıq. Odu ki, teatr poetikası problemlərini araşdırarkən bəlli metodoloji üsullara söykəndikcə gələcək haqqında qənaətlərimizi "uzaq proqnoz" - ideal olan dəyərlərlə əsaslandırmaq məcburiyyətindəyik. (2). Mülahizə və elmi qənaətlərimizin əsl meyarı hər zaman olduğu kimi həyatın özüdür: çox güman ki, gerçək inkişaf bəzi fikirlərimizi inkar, bəzilərini isə təsdiq edəcəkdir. İnstitussional mədəniyyətin faktı olan teatr sənəti inkişaf yolunda bürəyə bilər, sənətsünas düşüncəsi yanlışlıqlara yol verə bilər, amma teatr prosesi və düşüncəsi, teatr həvəsi və tələbatı artıq milli sənət tərəküründən ayrılmazdır, könül və can münasibətindədir, odur ki, xalqımız yaşadığıca, özünü dərk etdikcə və başqa sahələrlə yanaşı özünü sənət sahəsində təsdiqlədikcə teatr prosesi və düşüncəsi var olacaq və təzahürlərini yeni zamanın zövq və tərəkürünə uyğunlaşdıracaq.

Deməli, proses davam edəcək, deməli, teatr sənətimiz hərəkətdən qalmayacaq.

Teatr prosesini milli sənət tərəkürümüzün əbədi hərəkəti kimi qavramaq, teatr poetikasının səhnə təcəssümünü isə bu hərəkətin aktual təzahürü kimi dəyərləndirmək milli teatrimızın mədəni tariximizdə yerini dəqiqləşdirməyə imkan yaradır. Bu məqsədə çatmaqdan ötrü ilk növbədə teatr prosesinin universsal və özəl səciyyətlərini dəqiqləşdirmək gərəkdir.

Teatr prosesinin milli sənət tərəkürünə gətirdiyi yeniliklər məhz onun universallığıyla bağlıdır. Geniş imkanlı və əhatəli yaradıcı hərəkət olduğundan teatr sənəti birbaşa milli sənət düşüncəsinə təsir göstərərək milli mədəniyyətin inkişaf potensialını və yenilənmə meyillərini gücləndirir. Bir qayda olaraq teatrşünaslıqda və sənətsünaslıqda məsələnin bu aspekti nəzərə alınmır. Teatr sənət çərçivəsində araşdırılaraq yalnız sənət hadisəsi kimi dəyərləndirilir, halbuki teatr prosesi insanın bütün fəaliyyət sahələrinə təsir etmək iqtidarına malikdir. Azərbaycan teatr prosesi təkən aldığı andan milli mədəni tariximizi formalaşdıran amillərdən biri oldu: ta arxaik dövrlərdən teatr düşüncəsinə malik olan sənət tərəkürü bir çox estetik kateqoriyaların öyanılışına nail oldu. İnstitussional dövrdəki tərəkürü bir çox estetik kateqoriyaların öyanılışına nail oldu. İnstitussional dövrdəki tərəkürü bir çox estetik kateqoriyaların öyanılışına nail oldu. İnstitussional dövrdəki tərəkürü bir çox estetik kateqoriyaların öyanılışına nail oldu.

Kütləvi sənət növlərinə aid edilmiş teatr sənətinin başlıca

məqsədi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Araşdırmamızın kontekstində, yeni teatr prosesinin universallığı baxımından isə bizdən ötrü prosesin gedişatını məğzi düşüncənin demokratiçləşməsinə müsbət təsir etməsinə bəllidir. Belə ki, hələ arxaik çağlardan teatr düşüncəsi insanları birləşdirən, bərabərliyə və tolerantlığa (əks əqidədə və mövqedə olanlarla dinc yanaşı yaşamağa) yönəldən proseslərin tərkib hissəsi olaraq bu funksiyaları bütün mərhələlərində qorumuşdur. Yeni çağların gerçəkliyində teatrın bu missiyasına ehtiyac birən artmışdır ki, bu da cəmiyyətin daxilinə parçalanmasına qarşı effektiv əlac olaraq müəyyən mənada sosial terapiya kimi dəyərləndirilməlidir. Məhz universallığına görə teatr prosesi cəmiyyətin bütün təbəqələrinə demək olar ki, eyni təsir etmək imkanına malikdir, məsələ yalnız ondadır ki, bütün təbəqələr öz sosiopsixoloji və estetik səviyyələrində uyğun poetika təcəssümlərində təsirlənmək imkanına sahib olurlar. Sosial gerçəkliyə uyğunlaşmaqda misilsiz rol olan teatr prosesi bir çox mənfəi xassəli sosial proseslərin qabağını kəsərək sosial partlayışlara əngəl ola bilər. Belə qənaətə gəlirik ki, teatr prosesinin universallığı məhdudlaşdırıla biləcək bir əməliyyat mövcuddur: bu prosesin üzvi axarını ideologiyalaşdırıb hər hansı siyasi doktrinaya qulluq etməyə məcbur etməkdir. Sovet dövrünün təcrübəsi bu qənaətimizi təsdiqləyir: 70-80-ci illərin teatr böhranı məhz prosesin institussional səciyyətlərinin ekzistensial məqsədlərdən üstün tutulmasından qaynaqlanır. Teatr

prosesinin gələcəyini proqnozlaşdıranda yeni şəraitdə onun təsir gücünün artmasını iddia edirik: keçid dövrünün çətinliklərini yaşayan teatr prosesi ictimai məkanda öz əbədi yerini tutacaqdır...

Teatr prosesinin hərəkətverici, təkanverici keyfiyyəti Avropa mədəniyyətində əsrlərdən bəri yüksək dəyərləndirilməkdədir: bu prosesin universallığı bütün başqa proseslərlə üzvi şəkildə inkişaf etməyə səmərəli şərait yaradır. Azərbaycan milli mədəniyyətində də bu məsələ elə ilk mərhələdə dürrüst anlaşılırdı, amma başqa önəmli proseslər öz vəzifələrini birbaşa teatr prosesinə "yüklədiyindən" teatr sənəti özünə xas olmayan funksiyaları daşımağa məcbur edilmişdir. Belə ki, teatrı həm mədəni, həm məktəb, həm əyləndirici müəssisə elan edərək, unudurdular ki, hər hansı cəmiyyətdə özəl qatlarda fəaliyyət göstərən mədəni, məktəb, əyləncə şəbəkələri artıq mövcuddur və teatrın onlarla rəqabətə girməyi tamam mənasız və səmərəsiz əməldir. Universal xarakterli proses olduğundan teatr sənəti yuxarıda sadaladığımız təsisatların fəaliyyətinə güclü təkan verə bilər, çünki birbaşa insanın özünə, psixikasının bütün qatlarına təsir göstərir. Belə olan halda, teatr prosesinin funksiyası yerinə yetirilmiş sayılmalıdır. Bütün başqa vəzifələri yerinə yetirən təsisatlar artıq müəyyən mənada təsirlənmiş insanlarla "iş görə" bilərlər...

Əgər teatr sənətinin indiki mərhələsində müşahidəçilər teatr prosesinin səngiməsini qeyd edərlərsə, bu yalnız və yalnız

niz cəmiyyətdə baş verən bütün proseslər şəbəkəsində mənfəətli hal və hadisələrin təsdiqlənməsidir: teatr prosesi bu şəbəkənin, sistemin, müstəqil, amma inteqrasiya olunmuş elementidir, odur ki, sistemin bir üzvü zəifləyəndə bütövlükdə sistemin işgüzarlığı pozulur...

Bunu konstotasiya edərək, xüsusilə qeyd etməliyik ki, teatr prosesi özü-özlüyündə də müəkkəb bir sistemdir və kifayət qədər kənar təsirlərə məruz qala bilər. Son dərəcə müteərrik olan bu sistemin dinamikası həm də özünəməxsus qaynaqlardan faydalanır. Tarixi inkişafda bəzi qaynaqlar təbii olaraq sradan çıxır, gərəksiz olur, bəziləri tam yeni formada fəaliyyət göstərməyə başlayır, bəziləri isə həqsiz olaraq unudulur. Məhz buna görə sənətsünaslığımızın yeni şəraitdə rolunu və əhəmiyyətini artmaqdadır: obyektiv və dəqiq tədqiqatlar nəticəsində prosesimizin inkişaf qaynaqları klassifikasiya olunmalıdır, bu təsnifatlarda prosesin bütün səciyyələri dəqiq təyin olunaraq müəyyən mənada elmi təftişə yol verilə bilər. Bu işdə heç vaxt tələsikliyə, konyunkturaya, nəşilığa, siyasətləşdirməyə yol verilməməlidir: bunun acı nəticələri göz qabağındadır...

Teatr prosesində yaranıb inki-

şaf edən teatr poetikası kulturoloji baxımdan cəmiyyətdə mövcud olan mədəni proseslərin parلاق təzahürüdür: obrazlı desək, məhz poetikanın güzgüsündə mədəniyyət öz vəziyyətini açıq-aydın görərək proseslərini korreksiya (düzəliş) etmək imkanını qazanır. Odur ki, milli teatr poetikasını təhlil edəndə unutmamalıyıq ki, bu təhlildə mədəniyyətin də durumu analiz edilməməlidir, yəni: poetika problemləri teatr çərçivəsində məhdudlaşdırılmamalıdır. Bu məsələnin fəlsəfi aspekti birbaşa mədəniyyətin bütün qatlarıyla bağlıdır, odur ki, teatr prosesində inkişaf edən poetikanın vəziyyəti də mədəniyyətin bir proses kimi canlılığında xəbər verir (3).

Başqa sözlə, teatr prosesi canlı və yalnız bariz şəkildə mədəniyyətin inkişaf problemlərini obyektiv əks etdirir.

Mədəniyyət və incəsənətin elmi bazası və əsaslandırılması XX əsrdə yüksək səviyyəyə çatdığından bu məsələ artıq lokal hadisə deyil: mədəniyyətin bütün aspektləri sivilizasiyanın ümumi inkişafı ilə bağlılıqda tədqiq olunur və elmi-nəzəri nəticələr həyata keçirilir. İnkişaf etmiş ölkələrin mədəni meyilləri ümumi mədəni məkanın yaradılmasına yönəlib: görünür ki, yeni XXI əsr və minillikdə bu meyl-

lər güclənəcək və tarixi proseslərin nəticəsində vahid mədəni məkanın yaxın zamanlarda yaranması artıq istisna olunmur. Bildiyimiz kimi, yeni əsr YUNESKO tərəfindən "humanitar yüzillik" elan edilib, odur ki, XXI əsrdə insanla bağlı bütün məsələlər ön plana çıxacaq.

Bu mənada Azərbaycan milli mədəniyyət və incəsənətinin tərkib hissəsi olan teatr prosesi tam yeni münasibət tələb edən humanitar fenomenlərdən biri sayılmalıdır. İlk növbədə teatr prosesi ümumi mədəniyyət kontekstində müfəssəl öyrənilməli və sistem halında qəbul edilməlidir. Təbii ki, respublikamızda yeni şəraitdə keçiriləcək mədəni quruculuq işində prioritetli sahələr mövcuddur, burada mübahisə üçün yer yoxdur: məsələ öndədir ki, prioritetlər təyin olunan anda meyarlar mexaniki və formal olmamalıdır. Məhz bundan ötrü Azərbaycanın teatr-sünaslıq elmi diqqətini üstə olan məsələlərə deyil, daxildə gedən proseslərə yönəldir. Heç şübhə yox ki, Azərbaycan milli teatr düşüncəsi və praktikasında əldə olunan nəticələr milli teatr sənəti prosesinin mədəni və mənəvi inkişafımızdan ötrü vacib amil olduğunu artıq danılmaz və obyektiv elmi həqiqət saymağa əsas verir.

İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısı:

1. Allahverdiyev M. Müasir teatrdə ənənə və novatorluq məsələləri. B., 1974, səh. 28.
 2. Anikst A. Teoriə dramı v Rossii ot Puşkina do Çexova. M., 1972, str. 46.
 3. Aristotel. Pogtika. Soçineniə v 4-x tomax. T.4. M., 1984, str. 19.
 4. Baxtin M.M. Voprosi literaturı i gsetitki. M., 1975, str. 35.
 5. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. B., Sabah, 1996, səh. 91.

6. Kərimov İ. Azərbaycan Dram teatri - 100. B., 1977, səh. 32.
 7. Cəfərov C. Azərbaycan Dram teatri. B., 1959, səh. 24.
 8. Qumilev L.N. Qeoqrafie gtnosa v istoričeskiy period. L., Nauka, 1990, str. 38.
 9. Qus M.S. Modernizm bez maski. M., Sov. pisatel, 1966, str. 41.
 10. Devis P. Prostranstvo i vremə v sovremennoy kartine Vselenny. M., 1979, str. 27.
 11. Bart Rolan. Semiotika. Pogtika. M., Proqress, 1989, str. 63.